

आदिवासी कुटुंबातील लोकसंस्कृतीचा अभ्यास : विशेष संदर्भ सातपुडा आदिवासी समाज

डॉ. राजू शेषराव पोपळघट

विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग

राजर्षी शाहू कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय पाथी ता. फुलंब्री जि. छत्रपती संभाजीनगर

सारांश :-

सातपुडा पर्वत रांगातील आदिवासी समाजाचा लोक संस्कृतीचा अभ्यास त्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आणि पारंपारिक जीवनशैलीचा विश्लेषण करताना आदिवासी जमातीची सर्वांगीण जीवनशैली अभ्यासणे गरजेचे आहे. आदिवासी जमातीतील चालीरीती, रुढी, परंपरा, बोलीभाषा, कुटुंब व्यवस्था, राहणीमान, वेशभूषा, देव- देवता, विवाह पद्धती, संस्कृती वाद्य या संदर्भात सखोल अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

प्रस्तावना:-

पृथ्वीवर उत्क्रांतीने सजीव सृष्टी निर्माण झाली. आदिम मानव पृथ्वीवर भ्रमंती करून स्थिर होऊ लागला त्याने स्वतः उदर- निर्वाहाचे साधन शोधले. त्याच्या जीवनाला स्थैर्य प्राप्त होऊ लागले. स्व- संरक्षणासाठी आदीम मानवाने डोंगर, गुहा, कपारी, झाडांच्या मोठमोठ्या खोमणी, नद्यानाल्यांच्या काठी वस्ती केली. स्वतःच्या वन्य जीवनातील जगण्याच्या जीवन प्रणालीला आजही मानव चिटकून असून तो आजही वन्य प्राण्यांप्रमाणे जीवन जगत आहे. जगातील बहुसंख्य देशात आदिवासी जमाती आजही असून आशिया, आफ्रिका आणि अमेरिका खंडामध्ये आदिवासी जमात आहे भारतातही आदिवासींची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे भारतातील आदिवासी जमातीची संख्या 414 असल्याचा उल्लेख आदिवासी विश्व पुस्तकात डॉ. सोशलजा देवगावकर आणि डॉ. देवगावकर यांनी केला आहे.

भारत हा जगाच्या पाठीवर अति- प्राचीन देश माणला जातो. प्राचीन कालखंडापासून भारताला समृद्ध वारसा लाभलेला असून भारतात विविधतेत एकता दिसते. भारताची जगात वेगळी संस्कृती आहे. भारताच्या संस्कृतीत विविधता आहे. प्रांत, प्रदेश, लोक, भाषा, जाती, संप्रदाय, धर्म, सनवार, उत्सव, प्रतिवैकल्य, बोली इत्यादींनी भारताची वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती नटलेली आहे. सांस्कृतिक दृष्ट्या प्रगत असलेल्या भारतात विभिन्न जाती, धर्म,

पंथ, संप्रदाय व बोलीभाषांचे हजारो लोक अनेक वर्षांपासून एकत्र राहतात. भारतातील प्रत्येक धर्म, पंथ, जाती-जमातीचे वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृतीची परंपरा आहे. भारत हा खेड्यांचा देश मानला जात असल्याने भारताची लोकसंख्या शहरी, ग्रामीण आणि दर्याखोऱ्यातून, डोंगरात, पहाडात खेड्याच्या व वस्तीच्या माध्यमातून वसलेली आहे. त्यामुळे शहरी, ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील राहणीमान, खानपान व्यवस्था, वेशभूषा, संस्कृती, बोलीभाषा प्रथा, परंपरा ही वेगवेगळी असल्याने त्याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

1. आदिवासी कुटुंबसंस्थेच्या रचनेचा अभ्यास.
2. आदिवासी लोकांच्या सांस्कृतिक चालीरीती, सण-समारंभ आणि परंपरांचा अभ्यास.
3. आदिवासी भाषांची विविधता आणि साहित्यिक परंपरा.
4. आदिवासी कला आणि हस्तकला.

संशोधनाची गृहीतकृत्ये :-

1. सातपुडा आदिवासी कुटुंबाची सांस्कृतिक वारशाची जाणीव करून देणे.
2. आदिवासी कुटुंबातील लोकसंस्कृतीचे विविध पैलू अभ्यासणे.
3. सातपुडा आदिवासी कुटुंबातील लोकसंस्कृतीचे संरक्षण व संवर्धन करणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

भारतीय आदिवासी :-

जगभरात आदिवासी लोकांचा विचार केला असता आफ्रिका खंडात सर्वात अधिक आदिवासी लोक निवास करतात. त्या खालोखाल भारतात आदिवासींची वस्ती आहे इसवी सन 1881 च्या भारतातील आदिवासींची लोकसंख्या 4 कोटी 75 लाख 75 हजार इतकी आहे. भारताच्या एकूण लोकसंख्येची हे प्रमाण 7% इतके आहे.

आदिवासी जनगणनेनुसार लोकसंख्येने भारतातील एक लाख चौरस मैलालाचा भूप्रदेश व्यापलेला आहे. भारतातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येच्या निम्म्या लोकसंख्या मध्य प्रदेश, ओरिसा व बिहार या तीन राज्यांमध्ये निवास करते. गुजरात, राजस्थान, आसाम, महाराष्ट्र, पश्चिम बंगाल, आंध्र प्रदेश या राज्यांमध्येही आदिवासी मोठ्या संख्येने राहतात. नागालँड, मेघालय, मिझोरम, अरुणाचल प्रदेश ही तर पूर्णतः आदिवासी राज्य आहेत. भारतात एकूण 400 आदिवासी जमातीची नोंद आहे गोंड, संधाळ व भिल्ल या भारतातील सर्वात मोठ्या आदिवासी जमाती होय. इसवीसन 1961 च्या जनगणनेनुसार या तिन्ही जमातीची लोकसंख्या प्रत्येकी 25 लाखाहून जास्त आहे. याच जनगणनेनुसार पाच ते दहा लाख लोकसंख्या असणाऱ्या नागा, खोंड, मुंडा या जमाती आहेत. भारतात वन्य जीवन जगणाऱ्या अति दुर्गम भागात पहाडी प्रदेशात राहणाऱ्या जमातीला आदिवासी म्हणून संबोधले जातात. मुख्यतः अति दुर्गम भागात राहणाऱ्या जमातीला वनवासी, आदिवासी, जंगलाचे राजे, धरतीची लेकरे, गिरीजन, आदिम समाज, आदिम जाती- जमाती म्हणूनही संबोधले जाते. थोडक्यात एका सामाजिक भूप्रदेशात राहणारा व एक बोलीभाषा सांस्कृतिक एकजन्सीपणा आणि एकात्मिक सामाजिक संघटन असलेला सामाजिक गट म्हणजे आदिवासी जमात होय.

महाराष्ट्रातील आदिवासी :-

महाराष्ट्रातील आदिवासी हे डोंगराळ भागात स्थाईक झालेले आहेत पश्चिम महाराष्ट्रातील सह्याद्रीच्या डोंगर परिसर उत्तरेकडील सातपुडा पर्वतरांगा मध्य प्रदेशातील बस्तर जिल्ह्यास लागून असलेल्या चांदा जिल्ह्याच्या जंगल विभाग व महाराष्ट्रातील अजिंठा लेण्याच्या आसपासच्या डोंगराळ भागात आदिवासी शतकानुशतके निवास करतात. हे आदिवासी शिक्षणापासून दूर आहेत त्यांची स्वतंत्र लिपी नसल्याने त्यांच्या सांस्कृतिक विकासाला साहित्यिक प्रकृतीलाही एक प्रकारची खीळ बसली. कला, ज्ञान, लोकसाहित्य, नृत्य, वाक्प्रचार यांच्या हस्तंतर एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे मौखिक माध्यमानेच होते. महाराष्ट्रात एकूण लोकसंख्येच्या 25 लाख आदिवासी निवास करतात त्यांची महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येचे प्रमाण 5.86% इतकी आहे महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसंख्या प्रामुख्याने दहा -अकरा जिल्ह्यामध्ये विखुरलेली आहे .धुळे, नंदुरबार,ठाणे, नाशिक

आणि रायगड जिल्ह्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात आदिवासींची वस्ती आहे. या जिल्हा वितरित इतर जिल्ह्यातही तुरळक प्रमाणात आदिवासींची वस्ती आहे. महाराष्ट्रात एकूण 40 जमातींना अनुसूचित जमाती म्हणून सरकारने मान्यता दिली आहे. तसेच बिगर अनुसूचित प्रदेशात राहणाऱ्या आदिवासींची लोकसंख्या सुमारे दहा लाखापेक्षा जास्त आहे. महाराष्ट्राचा आदिवासी लोकसंख्येच्या दृष्टीने भारतात पाचवा क्रमांक लागतो.

महाराष्ट्रातील आदिवासी वर्गीकरण :-

1. सह्याद्री विभाग (वारली कोळी ठाकर भातकरी इत्यादी)
2. सातपुडा विभाग (भिल्ल गावित धनका आंध्र दुबळा)
3. गोंडवण विभाग (कारकू गोंड कोलाम परधाम माडिया)

आदिवासींची वस्ती व घरे :-

मानवाने आपले जीवन सुसहाय्य करण्यासाठी वस्ती करून राहू लागला व वस्तीच्या माध्यमातून आपल्या दैनंदिन गरजा पूर्ण होऊ लागल्याने त्याला स्थैर्य प्राप्त झाले. आदिवासी जमाती झोपड्या तयार करून डोंगर, पठार, नदी नाल्याच्या कडेला स्थिरावला जाऊ लागला. नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी वस्ती सातपुडा डोंगराच्या पर्वतरांगा, तापी, नर्मदा परिसरात दर्याखोऱ्यात पठारावर आहे. आदिवासी जमातीची वस्ती, वाड्या-पाड्यातून आहेत. त्यांच्या पाढ्यांना सोनपाडा, देवपाडा, केवडीपाडा, अशी पाड्यांचे, वस्तीची, गावांची नावे आहेत. आदिवासी जमातीची वस्ती चार दोन झोपड्यांच्या घरापासून ते 100 ते 200 घरांच्या झोपड्यांच्या वस्तीपर्यंत आहे. आदिवासी जमातीच्या खेड्यापाड्यात असलेली वस्ती पारंपारिक पद्धतीची असते वस्तीच्या मध्यभागी गाव चावडी म्हणजे सार्वजनिक झोपडी व सभागृह आहे. झोपड्यांची मांडणी ही पद्धतीशीर रांगेत रस्त्याच्या बाजूला असते. आजच्या त्यांच्या वस्तीस्थानात काळनुरूप वाढलेल्या लोकसंख्येनुसार उद्योग, व्यवसाय अशा विविध कारणांनी बदल झालेला आहे. तरीही पूर्वापार अवशेष वस्ती रचना जोपासलेली दिसते. वस्तीवर स्वच्छता पाळलेली दिसते, त्यांची घरे, झोपड्या, खोपटे, स्वच्छ असतात. सडा - सारवन, घराभोवती स्वच्छता, सांडपाण्याची व्यवस्था, झाडे- झुडपे, फुलझाडे, प्राणी- पक्षी, चारा, वैरण सर्व गोष्टीत आदिवासी स्वच्छतेची काळजी घेतात.

तसेच बहुतांश आदिवासींची घरेही छपराची असतात. त्यांची घरे म्हणजे झोपड्या ह्या निसर्गनिर्मित साधनांनी निर्माण केलेल्या असतात जंगलातून मिळणारे गवत, लाकूड यांची घरे तयार होतात. जंगलापासून पळस, मोहोळ, साग यांची मोठमोठली पाने, भाताचे गवत, बांबूच्या काड्या, बांबूच्या चिकट्यापासून तयार केलेले कुडे, यांच्या घरासाठी वापर केलेला असता. घराची कुडे म्हणजे भिंती होय. ती कुडे माती, सेनानी लिपलेली असतात. घरात खोल्या किंवा स्वयंपाक घराची वेगळी व्यवस्था नसते. उठणे- बसणे, खाणे -पिणे, झोपणे एकाच खोलीत होते. मोठ्या घरामध्ये कुडाची खोली काढली जाते. घरात स्वयंपाक करण्यासाठी दगडाची चूल असते, मातीचे पाळे किंवा लाकडी पाळ्यात वापर करतात. तीन पाची पितळीची अलीकडे स्टीलची डबी वापरले जातात. लोखंडी तवा, मातीचा तवा, लाकडी चाटू, उचटणे वापरतात इंधनासाठी तुराट्या- पराठ्या लाकडाचा वापर करतात. तसेच दर्याखोऱ्यात डोंगरात वीज पुरवठा नसल्याने चिमणी चा वापर करतात. घरात जमिनीवर आदिवासी एकत्र झोपतात. म्हातारी माणसे बाजीचा वापर करतात लाकडी खाटा वापरतात. आदिवासींचे जीवनच उघड्यावर असते त्यामुळे एक प्रकारे खाणे- पिणे, झोपणे हे उघड्यावरच असते पावसाळ्यात खरा घराचा आसरा असतो.

आदिवासींची कुटुंब :-

मानवाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी कुटुंबाची आवश्यकता असते. कुटुंब संस्थेमुळे समाजातील सातत्य व स्थैर्य टिकून राहते. कुटुंब संस्थेला मानवी समाज जीवनात अनन्य साधारण महत्व आहे. आदिवासींच्या कुटुंबातील व्यक्तींची संख्या साधारणता सहा ते सात असते. पती-पत्नी त्यांची तीन-चार मुले, म्हातारे आई-वडीलही असतात दोन-तीन भाऊ त्यांच्या बायका मुलेही एकत्र राहतात. लहान झोपडी वजा घरे लवकर निर्माण करतात त्यामुळे विभक्त होण्यात अडचण येत नाही.

आदिवासींची वेशभूषा :-

आदिवासी समाजात पूर्वीपासून पुरुष मंडळी लंगोटी वापरत असतो. लंगोटी म्हणजे थोडेफार फडके असून शरीर अवयव झाकण्यासाठी त्याचा उपयोग करत असतात. आजकाल पेहराव बदललेला दिसतो. त्याचबरोबर आदिवासी लोक आदिवासी धोतर, कुडता, टोपी, किंवा डोक्यावर काढलेले केस, अंगात बंडी, किंवा बनियन वापरतात. बहुतांश आदिवासी बनियान, कमरेला

टावेल गुंडाळून फिरतात .कपड्यावर त्यांचा फारसा खर्च होत नाही मर्यादित आर्थिकता हेही त्यांचे कारण असू शकते. अंगात बनियान किंवा उघडेच राहतात. लहान मुले नागडी उघडी फिरतात पाच सात वर्षांची मुलं- मुली कपडे वापरतात. लहान मुले पाण्यात रेंगाळतात घराची स्वच्छता राखणार्या आदिवासी कपड्याविषयी उदासीन दिसतात. मळके कळकट,खुपट वास येणारे कमीत कमी दिले जाणारे कपडे वापरतात. आदिवासी जमातीतील मानवाचा स्तर उंचावलेला दिसतो. आदिवासी जमातीतील माणसांना दागिन्यांची आवड असून हातात खड्यांची, साधी तांब्यांची, क्वचित सोन्या- चांदीची अंगठी वापरतात. देवदेवतांच्या अंगठ्या बोटाने वापरतात. त्याचप्रमाणे तांबे किंवा स्टीलचे कडे क्वचित चांदीची कडे हातात दिसतात. भडक रंगाच्या कपड्याची आवड दिसते., पिवळा, लाल किंवा निळा हिरवा, जांभळ्या या रंगाचे भडक कपडे वापरण्याची मनोवृत्ती दिसते. यात्रा - जत्रा, बाजारहाट, सण ,उत्सव, प्रसंगी नवे कपडे परिधान करतात दैनंदिन पेहराव नेहमीचा असतो.

आदिवासींची खाण-पाण व्यवस्था :-

आदिवासी जमातीची लोक आपली खाण्यापिण्याची गरज मांसाहारातून मोठ्या प्रमाणात भागवत असतात. हरीण, घोरपड, तितुर, लावरी, ससे यांची शिकार करून आपल्या कुटुंबातील सदस्यांचे पोट भरण्यासाठी प्रयत्न करत असतात. त्याबरोबरच आपल्या सभोवताली असणारे मासे, कोंबड्या, नदी -नाल्यातील तलावातील खेकडे हा त्यांचा आहारा असतो. सणासुदीला कोंबड्या, बकरे, कोंबड्याची अंडी, बदकाचे अंडी खात असतात. सोबतच आदिवासी जमातीत मोहाची फुले खाण्याची पद्धत आहे. त्या फुलापासून तयार केलेली दारू मद्यपानासाठी सदैव प्राशन करत असतात. दारू आणि मांसहारात त्यांना कमालीचा आनंद मिळत असतो. झिंगे- बोंबील त्यांच्या आहारात नेहमी असतात. त्याचबरोबर ज्वारीच्या व बाजरीच्या भाकरी, मिरचीची तिखट पदार्थ, तांदूळ ,गहू, बटाटे वांगे त्यांच्या आहारामध्ये असतात. सकाळी सकाळी शिळी किंवा ताजी भाकरी चटणी सोबत ते न्याहारीला खातात कामासाठी बाहेर पडल्यानंतर दुपारचे जेवण सोबत बांधून घेतात. त्यांच्या कुटुंबातील महिला देखील त्यांच्याबरोबर कामासाठी बाहेर पडतात. सातपुड्याच्या जंगलात मोहाची झाडे आढळत असल्याने त्यांचे आवडते पेय मोहाची दारू आहे तसेच कुटुंबातील वयोवृद्ध महिला बिड्या व दारू पितात.

आदिवासी जमातीतील गोंदण्याची पद्धत :-

आदिवासी जमातीमध्ये आपल्या शरीरावर वेगवेगळ्या ठिकाणी गोंदून घेण्याची पद्धत आहे. आदिवासी जमातीतील महिला आपले शरीर सुंदर दिसण्यासाठी त्या गोंदून घेत असतात. गोंदून घेणे हे सौभाग्याचे लक्षण असून शरीरावर गोंदून दिल्या चित्रकृतीमुळे शरीराचे सौंदर्यात भर पडते असा स्त्रियांचा मनोभाव आणि पारंपरिक प्रथा पद्धती आहे. कपाळावर कुंकू लावण्याचे ठिकाण नाकावर हातावर क्वचित अपवादात्मक पाठीवरी गोंदलेले असते. गोंदून घेणाऱ्यास देवीचा आजार होत नाही अशी समजूत असते. आदिवासी पुरुष त्यांच्या हातावर नाव गोंदून घेतात प्रामुख्याने त्यांचे स्वतःचे नाव असते.

आदिवासी जमातीतील वाद्य :-

आदिवासी जमातीचे मनोरंजनाचे साधन म्हणजे त्यांचे सण व उत्सव असतात त्या सर्व उत्सवामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारची वाद्य वाजावून नृत्य केले जातात. आदिवासी लोक आपल्या परिसरातील उपलब्ध होणाऱ्या वनस्पती व प्राणी यांच्या वस्तू पासून वेगवेगळी वाद्य तयार करत असतात. वैयक्तिक व समूह नृत्यात सगळ्यांना सहभागी होऊन आनंद लुटता यावा हा त्या पाठीमागचा मुख्य उद्देश असतो. या वाद्यामध्ये ढोल, ढोलक, बागही किंवा पायी, डफ, नगारा, तारपा, तुंतुने, किंगरी पिरीपाई, पायरी, टिपर्या, पावा अशी वेगवेगळी वाद्य वाजवली जातात. ही सर्व वाद्य पारंपरिक पद्धतीचे असून वाद्य आणि नृत्य ही त्यांची पारंपरिकता व संस्कृती जोपासण्याचं काम करतात. त्यांच्या जीवनात जो निखळ आनंद आहे तो केवळ नृत्य आणि वाद्यातून त्यांना मिळत असतो.

आदिवासी जीवन व विवाह पद्धती :-

आदिवासी जमातीमध्ये विवाह करण्यासाठी अनेक परीक्षेना सामोरे जावे लागते. जो ती परीक्षा पास करेल त्याला आवडणारी मुलगी मिळेल अशी प्रथा आहे. त्यांच्यामध्ये विवाह संस्थेला महत्त्वाचे स्थान असून स्त्री-पुरुषांच्या लैंगिक संबंधावर नियंत्रण घालण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य आदिवासी समाजातील विवाह संस्था करते. विवाह विषयक नियमाचे पालन अत्यंत काटेकोरपणे करण्याकडे त्यांचा कटाक्ष असतो. आदिवासी विवाहाची वैशिष्ट्ये विवाहाची अपरिहार्यता, दोन घरांमधील दुवा, विवाह करार, बालविवाहाचा अभाव, आंतरविवाहाचे बंधन, बहिर्विवाहाचे बंधन, आदी मान्य विवाहाचे बंधन, दीर भावजय विवाह,

मेव्हणा मेहुणे विवाह असे असून विवाह वेळी नियमने पाळली जातात. आदिवासी जमातीत सातपुड्यातील धडगाव, मोगली, काठी बरोबरच भोगवाडे, धनाजी, मांडवी, खुंटामुडी, सुरवाणी गावच्या निमगव्हाण, घाटली, काकवी, असली जमाना, जामली, सुरवाणी तसेच मध्य प्रदेशातील खेतिया येथे प्रामुख्याने भोगरा बाजार भरतात या बाजारात पूर्वी ज्या आदिवासी तरुणाला एखादी तरुणी पसंत पडली असेल तर तो तिला पानाचा विडा देत असे सदर तरुणीचा त्या तरुणाच्या प्रस्तावाला होकार असल्यास तो पानाचा वेढा खात असेल. त्यानंतर जे दोघेजण आसपासच्या गावात पळून जात हे पळून जाणे तसेच लुटपुटीचे असते. त्या दोघांचा दोन्ही कुटुंबातील ज्येष्ठ मंडळींच्या संमतीने विवाह केला जात असे. आजकाल ही प्रथा कालबाह्य झाले असून शहरी संस्कृतीचा प्रभाव त्यांच्यावर दिसून येतो.

आदिवासी जमातीत लग्न समारंभाच्या वेळी वेगवेगळ्या प्रकारची गीत गायली जातात. गीत गाऊन मुली एकमेकांना चिडवतात लग्नाच्या पूर्वतयारीच्या वेळी पूजा विधी कार्यक्रमाचे वेळी गाणे गातात त्यातील एक गीत हेगले पूजी मांगेरा माया I एगलो कुंजी नागेश भाया II उंबरे पाडी मांगेश भाया I वाटलो पूजी मंगेश भाया III याचाच अर्थ लग्न समारंभापूर्वी झाड, वनस्पती, प्राणी निसर्गाला फार महत्त्व दिले असून सुरुवातीला त्याची पूजा करतात त्यानंतर कार्यक्रमाला सुरुवात करतात.

आदिवासी समाजाची देव- देवता, धर्म, सन -उत्सव, **संस्कृती :-**

मानवाने स्वतःच्या प्रगतीसाठी पर्यावरणावर वर्चस्व मिळवण्यासाठी प्रयत्न केले. आजच्या विज्ञान युगात माणूस चंद्रावर पोहोचला. नैसर्गिक आणि सामाजिक पर्यावरणाशी समन्वय साधला. सर्व प्रयत्नांमुळे मानवी जीवन सुखा होण्यास मदत होऊ लागली. तरीही या प्रयत्नांनी मानवाचे प्रश्न अनुत्तरीत राहिले. अतिवृष्टी, महापूर, अवर्षण, रोगराई, वादळ, भूकंप यांची भीषण परिणाम मानवाला भोगावे लागतात. निसर्गावर वर्चस्व मिळवण्यासाठी जमातीने वेगवेगळ्या क्लुप्त्या शोधून काढल्या यामध्ये अंधश्रद्धा, कर्मकांड यालाही महत्त्व देण्यात आले. जमातीचा देवावर पक्का विश्वास आहे. देवाशिवाय देह नाही आणि दुनिया ही नाही अशी त्यांची समज आहे. आदिवासी जमातीचे देव देवतांची मंदिरे म्हणजे पाड्याला खेड्याला साधीशी छोटी बिन खर्चाचे कुडाची असतात. आदिवासी जमातीचे कुलदैवत यहा

मोगादेवी असून या देवीच्या वेगवेगळ्या कहाण्या, कथा, दंतकथा आहेत.

आदिवासी जमातीचे जीवन जंगलात दराखोर्यात पूर्णतः निसर्गाच्या सानिध्यात रचले आहे. वन्य प्राण्यांची त्यांचा नेहमी जंगलात भेटत असतात. वाघोबा बऱ्याच वेळा त्यांना भेटतो तो हिंस्र प्राणी आहेत. जनावरे पाळणे, वन्य प्राणी त्यांचे देवते म्हणून वाघ देव किंवा वाघाई त्यांची देवता आहे. सण उत्साहात आदिवासी वन्य प्राण्यांची मुकुटे धारण करतात. त्यामागे वन्य प्राण्यांविषयीची श्रद्धा भीती अशी भावना असते. तसेच नागदेव, भवानी माता, मसोबा, राणी काजल देवीची पूजा अशा वेगवेगळ्या देव देवतांची आदिवासी पूजा करतात.

सण- उत्सव :-

आदिवासी जमातीतील लोक विविध सण-उत्सव साजरे करतात सातपुड्यातील आदिवासी प्रमुख्याने होळी, दिवाळी, पोळा, दसरा, नागपंचमी, गुढीपाडवा, घटस्थापना, अक्षय तृतीया इत्यादी सण साजरे करतात. आदिवासी जमातीतील होळी, दिवाळी आणि इंदल हे सण वैशिष्ट्यपूर्ण असून पोळा, दसरा, कवळी, भाजी, बिजा, इत्यादी सण आनंदाने समुदायाने घरातील गावातील पाड्यावाड्यातील सामाजिक वातावरण आनंदी प्रसन्न राहावे जीवनातला आनंद उपभोग दुःखाचे कष्टाचे दारिद्र्याचे विस्मरण व्हावे सगळ्यांच्या आयुष्यात सुख समाधाने जावे म्हणून मोठ्या उत्साहाने साजरा करतात.

समारोह/थोडक्यात :-

आदिवासी कुटुंबातील धार्मिक कृत्ये, देवी-देवतांचे पूजन, आणि पारंपरिक संस्कार खूप महत्वाचे असतात.

शेतकाम आणि जंगल संसाधनांचा वापर त्यांच्या अर्थव्यवस्थेचा आधार आहे. त्यांच्या कुटुंबातील लोकगीतं, नृत्य, आणि हस्तकला त्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. सातपुडा आदिवासी कुटुंबांची संरचना पारंपरिक आणि विस्तारित असते. या कुटुंबांमध्ये कुटुंब प्रमुखाची भूमिका महत्वाची आहे, आणि प्रत्येक सदस्याची विशिष्ट कार्ये असतात. कुटुंबात शहाणपण, वृद्धांचा आदर आणि परंपरेचे पालन केले जाते. आधुनिकतेचा प्रभाव असूनही, सातपुडा आदिवासी कुटुंबे परंपरेला महत्त्व देतात. त्यांच्यात परंपरेचे आणि बदलांचे मिश्रण दिसते, ज्यामुळे त्यांची लोकसंस्कृती अद्वितीय आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- ✦ श्री . डॉ. मांडवकर भाऊ, कोलाम, सेवा प्रकाशन, अमरावती, प्रथमावृत्ती, सन १९६६.
- ✦ श्री नाडगोंडे गुरुनाथ, भारती आदिवासी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
- ✦ डॉ . शैलजा देवगावकर, महाराष्ट्रातील आदिवासींचे लोक साहित्य, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती, 1963
- ✦ डॉ. गारे गोविंद, आदिवासींची लोकनृत्य, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे प्रथम आवृत्ती
- ✦ श्री संगवे विलास, आदिवासींचे सामाजिक जीवन, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, दुसरी आवृत्ती, 1978
- ✦ श्री वीरसिंग पाडवी, आदिवासी जीवन संघर्ष, लेख संग्रह.
- ✦ श्री लामखेडे मा.रा. आदिवासी ठाकर, पद्मगंगा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, सन 2003.